

ONA S KOSO. NEKATERI VIDIKI DOJEMANJA SMRTI IN NJIHOVA PRISOTNOST V SLOVENSKI IN SLOVAŠKI FRAZEOLOGIJI¹

Ljudi je že od nekdaj zanimala povezava med življenjem in smrtjo ter njuna nepretrganost. Številne vere in vede imajo na to problematiko različne poglede. Ker je vprašanje smrti staro toliko kot človeštvo, najdemo v sodobnih jezikih različne podobe smrti kot nadnaravnega bitja, v katerih se prepletajo in prekrivajo starodavni koncepti z novodobnimi. V obeh jezikih, slovenščini in slovaščini, se je ohranilo največ sledi antropomorfnega dojetja smrti, torej predstave smrti kot ženskega bitja, prav tako pa so znane tudi zoomorfne in nekatere druge predstave smrti. V prispevku želimo odgovoriti na vprašanje, kako so se omenjene različne predstave smrti odzrcalile v obeh analiziranih jezikih, zlasti v frazeologiji.

Ključne besede: slovenska frazeologija, slovaška frazeologija, smrt, antropomorfne predstave smrti, zoomorfne predstave smrti, smrt kot žensko bitje

0 Uvod

Ljudje so že od nekdaj razmišljali o obstajanju, torej o povezavi med biti in nebiti, med življenjem in smrtjo, vseskozi pa jih je zanimala tudi njuna nepretrgana soodvisnost. Posamezna znanstvena področja in filozofske smeri imajo o tem temeljnem bivanjskem vprašanju različne nazore. Za pripadnike ateizma, filozofske smeri, ki zanika obstoj boga oziroma višjih bitij, predstavlja smrt konec življenja, konec biti in začetek nebiti, torej mejo med obema. Za pripadnike kake vere, se pravi tiste ljudi, ki imajo zavest o obstoju boga ali nadnaravnih sil, pa je smrt

¹ Prispevek je nastal v okviru projekta Ministrstva za šolstvo, znanost, raziskovanje in šport Slovaške republike VEGA 1/0304/18 *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovanský a južnoslovanský areál*.

trenutek oziroma točka prehoda v prostor, ki je zunaj zemeljske stvarnosti. Čeprav je smrt z biološkega vidika naravni pojav, pa je za vernike tudi pojav, ki je povezan s prehodom v dimenzijo neznanega nadnaravnega, ki jo po njihovem mnenju doseže človek prav s smrtjo.

V slovenščini se imenuje *oni svet*, *onostranstvo/onstranstvo* oziroma *drugi svet*. Zelo podobno je tudi v slovaščini, kjer sta v rabi *druhý svet* in *onen svet*. Z omenjenimi izrazi je povezanih več frazemov, s pomočjo katerih evfemistično izražamo dejstvo smrti. V slovenščini so na primer znani frazemi *oditi v onstranstvo*, *biti na onem svetu*, *iti/oditi s tega sveta*, *preseliti se na drugi svet*, v slovaščini pa se uporabljajo na primer frazemi *odisť z tohto sveta*, *opustit' tento svet*, *odisť/chystat' sa/poberat' sa na druhý svet*. Znano je, da so stari Slovani verjeli, da gre duša na drugi svet preko neke vode (Mencej 1999),² vendar nekdanjih predstav, povezanih s smrtjo, v sodobnem jeziku ne najdemo več. Drugače je s predstavami o tem, da tudi novorojenčki prihajajo na svet preko vode. V obeh obravnavanih jezikih najdemo naslednje stalne besedne zveze: *štorklja ti bo prinesla bratca/sestrico* v slovenščini ter *prišiel k nim bocian* oziroma *bocian im doniesol dieťa* v slovaščini, ki izvirajo iz splošno razširjene predstave o tem, da otroci prihajajo na ta svet z vodnatih področij (Georges, Jones Owen 1995: 2), pri čemer je štorklja, ki predstavlja posrednika med dvema svetovoma, tista, ki naj bi otroke potegnili iz močvirja, morja in jih prinesla v košari oziroma jih spustila v dom skozi dimnik.

1 Smrt v slovenski in slovaški frazeologiji

1.1 Etimologija in leksikalni pomen besede *smrt*

Marko Snoj in Ľubor Králik v svojih etimoloških slovarjih zelo podobno razlagata izvor besede *smrt*. Snoj (1997: 586–587) navaja, da je praslovanska beseda **sǫmьrtь* zloženka, v kateri se prvi člen razlaga kot refleks ide. **h_{su}-v* pomeni 'dober', drugi člen pa je iz **mьrti-* v pomenu 'smrt'. To pomeni, da je beseda prvotno pomenila 'dobra (tj. naravna, nenasilna) smrt', tj. smrt v pravi starosti.³ Ker so se ljudje v preteklosti v veliki meri sprijaznili z dejstvom smrti in so jo jemali kot naraven ter neizbežen del življenja, so bile njihove želje in molitve usmerjene prav v dobro smrt.⁴ V srednjem veku je med kristjani za pomočnico dobre smrti veljala sveta Barbara (Ohler 2001: 80). Leksem *smrt* se je v različnih oblikah vse do danes ohranil

² S tem so povezane tudi upodobitve smrti oziroma konca življenja, ki se v obliki koncentričnih krogov nahajajo na stenah megalitskih grobov iz mlajše kamene dobe in simbolizirajo potapljanje v vodo smrti (Biedermann 1992: 297).

³ Čeprav ni tako v vseh primerih, pa lahko do določene mere besedno zvezo *dobra smrt* razumemo kot sopomenko zveze *naravna smrt*. Pod tem pojmom razumemo »tisto mero življenja, v kateri fiziološko naravni biološki procesi, ki so značilni za vrsto 'človek' (rojstvo, odraščanje, staranje), niso nasilno prekinjeni v svojem biološkem razvoju oziroma niso v določenem zgodovinskem obdobju pospešeni zaradi posredovanja negativnih socialnih dejavnikov« (Steindl 2000: 12).

⁴ Pojem *dobra smrt* ima zelo močno tradicijo v slovaški baročni eshatološki literaturi. Najdemo ga npr. pri avtorjih, kot so: Benignus Smrtník, Hugolín Gavlovič, Vojtech Šimko (Vojtech 2004: 18–32).

v vseh slovanskih jezikih, je pa v različnih obdobjih pridobival različne pomena, kar bo v nadaljevanju razvidno iz slovarskega gradiva.

V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (1994: 1254) je leksem *smrt* definiran kot: 1. prenehanje življenja, življenjskih procesov; 2. dejstvo, da kdo umre; 3. okostnjak s koso, ki pooseblja to dejstvo; 4. podoba mrtvaške glave s prekrizanima kostema kot opozorilo na smrtno nevarnost; 5. ekspr., v povedni rabi kar je za koga a) škodljivo, uničevalno, b) neprijetno, mučno; 6. ekspr., v prislovni rabi, navadno z zvezi na *smrt* 'zelo, močno'.

Slovaški *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003: 681) ponuja bolj strnjeno definicijo leksema *smrt*: 1. konec življenja (predvsem pri človeku); 2. pisano tudi *Smrt* poosebitev smrti in njena upodobitev v obliki okostnjaka s koso ali lobanje; 3. pesn. propad, poguba, uničenje. V frazeološkem gnezdu omenjenega slovarja najdemo frazem *ustatý/vyčerpaný na smrt* s pomenom 'zelo utrujen'. V slovenskem jeziku je znan minimalni frazem na *smrt* v pomenu 'zelo, v veliki meri', ki ga v SSKJ najdemo v že zgoraj navedeni šesti točki razlage leksema *smrt*.

1.2 Gradivo in prikaz stanja dosedanjih raziskav, ki v obeh obravnavanih jezikih analizirajo frazeme, povezane s pojmom smrti

Čeprav se vsakodnevno srečujemo z različnimi oblikami smrti (bodisi osebno bodisi manj osebno), pa gre za pojav, o katerem se danes večinoma ne pogovarjamo radi. Ljudje so že od nekdaj iskali jezikovna sredstva, s katerimi bi lažje ubesedili čustva, ki jih doživljamo ob izgubi bližnjih. Nastali so številni izrazi, ki na evfemističen način govorijo o smrti. Pogosti so tudi frazemi, povezani s pojmom smrti, ki jih lahko v frazeologiji obravnavamo z različnih vidikov. Slovenska jezikoslovka Irena Stramljič Breznik (1999: 264–283) je s pomenskega, motivacijskega in strukturnega vidika analizirala več kot sto v SSKJ zajetih frazemov s pomenom 'umreti'. Podobno raziskavo je na Slovaškem opravila Mária Pisárčiková (1988), ki je analizirala sopomenke glagola *umreti* in frazeme s tem pomenom. Miloslav Smatana (2005) je v svoji razpravi obravnaval frazeme s pomenoma 'smrt' in 'umreti', ki se nahajajo v slovaških narečjih. V nadaljevanju bomo s kulturološkega (predvsem entolingvističnega vidika) obravnavali, kako so tradicionalne predstave o smrti, ki jih najdemo npr. v slovstveni folklori (npr. v mitih, legendah, pesmih, pravljicah) ter umetnosti, izražene v jeziku, konkretnje v frazeologiji. V ospredju zanimanja bo tretja razlaga leksema *smrt*, ki jo navaja SSKJ, in druga razlaga, ki jo najdemo v KSSJ. Zanimalo nas bo, na kakšen način so si predniki predstavljali bajeslovno oziroma demonsko bitje, ki vodi do eshatoloških predstav, prav tako pa tudi, ali so te predstave v obeh obravnavanih jezikih podobne. Za omenjeno bitje se v slovenščini uporabljajo leksemi *smrt*, *smrtnica*, *smrtnjak*, *smrtnek* in *smrtec* (SEL 2011: 558), v slovaščini pa so znani leksemi *smrt'*, *smrtka*, *zubatá*, *zubaňa* in *kosatá* (SSS 2000: 658), ki so pogosto pisani z veliko začetnico. Zanimale nas bodo predvsem antropomorfne predstave smrti (ženska, okostnjak), prav tako pa

bomo obravnavali zoomorfne in druge prisposodbe, ki so z njo povezane. Različne podobe smrti (kot demonskem bitju) prinašajo s sabo tudi različne predstave, na kakšen način lahko smrt pokonča človeka. V nadaljevanju se bomo osredotočili na to, kako govorci obeh obravnavanih jezikov dojemajo koncept smrti in kako je le-ta prisoten v stalnih besednih zvezah. Slovensko gradivo, ki smo ga analizirali v prispevku, smo – če ni navedeno drugače – črpali iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (1994) in *Slovarja slovenskih frazemov* (2011), slovaški primeri pa so iz slovarjev *Slovník slovenského jazyka* (1959–1968), *Krátký slovník slovenského jazyka* (2003) in *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2006–2015). Popolni bibliografski podatki kratic, uporabljenih v prispevku, so navedeni v virih in literaturi na koncu besedila.

1.3 Smrt – sestra spanja

Ljudje so pogosto umrli med spanjem, kar pomeni, da je pri njih spanec neopazno prešel v smrt, zato so si oba pojava razlagali kot sorodna. Smrt je bila razumljena kot brat (sestra) spanja. V zbirki pregovorov Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU smo našli paremiološko enoto *Spanje ima sestro, katera se imenuje smrt, a ona ima še eno sestro, katerej pravimo lenoba*. Ta predstava je bila znana že v predkrščanskem obdobju, kar dokazuje prepričanje Hezioda o tem, da sta spanec in smrt dvojčka matere noči (Ohler 2001: 91). Po eni strani povezanost med smrtjo in spanjem dokazujejo evfemistične sopomenke, ki se uporabljajo za leksem *umreti*, in sicer *zaspati* v slovenščini ter *usnúť* in *zosnúť* v slovaščini, po drugi strani pa je to razvidno iz slovenskih frazemov *zaspati za zmerom/za vedno/za večno*, *spati/zasnivati večni sen*, *spati smrtno/nevzdravno/večno spanje* in slovaških frazemov *zaspat' naveky*, *snívat' večný sen* itd. Stalna frazeološka zveza *večno spanje* : *večný spánok* se v obeh jezikih uporablja v pomenu 'smrt', v tesni povezavi s smrtjo pa so v rabi tudi glagolske zveze *položiti k večnemu/zadnjemu počitku* : *uložit'/vyprevadiť na večný odpočinok*, *leči/uleči se k večnemu počitku* : *odísť na večný odpočinok* itd. Frazema *kraj počitka* v slovenščini in *miesto posledného odpočinku* v slovaščini označujeta 'grob, pokopališče'. V to skupino spadata tudi frazema *spati spanje pravičnega* in *spat' spánkom spravodlivých*, ki ima v slovaščini, za razliko od slovenščine, poleg pomena 'mirno, trdno spati' tudi drugi pomen 'biti mrtev'. S to predstavo je povezana tudi slovaška zloženka *sedmospáč*, ki označuje človeka, ki rad in dolgo spi.⁵

⁵ Omenjena zloženka izvira iz *Zlate legende* (*Legenda Aurea*), ki govori o tem, da je na sredini 3. stoletja sedem kristjanov med zasledovanjem zaspalo na skrivnostni način. Po dolgotrajnem spancu so se za kratek čas znova zbudili in cesarju Teodoziju sporočili, da je njihov Gospod od mrtvih vstal, s čimer so naznanili čudež vstajenja od mrtvih. Potem so znova zaspali in umrli (Ohler 2001: 91).

1.4 Smrt in krščanstvo

Krščanska vera je prinesla prepričanje, da človeku s smrtjo življenje ni odvzeto, temveč se samo spreminja (Ohler 2001: 56). To je dajalo vernim upanje in blažilo grozo pred smrtjo. Človek ni umiral, pač pa je *izročil svojo dušo Bogu, Bog ga je poklical/vzel k sebi, zaspal je v Gospodu* v slovenščini oziroma *odišel k Pánu, odišel na večnost, usnul v Pánovi* v slovaščini. Pred tem so morali oceniti, kakšno življenje je človek živel na zemlji. Na podlagi tega so lahko določili usodo, ki ga bo čakala po smrti. S tem so povezani tudi naslednji frazemi: *stopiti pred božjo sodbo, stopiti pred večnega sodnika* v slovenščini ter *byť na pravde božej/na božom súde* v slovaščini. Ker je dan smrti pomenil dan novega začetka oziroma odrešitev iz telesne ječe ter vstop v resnično življenje, je veljala prepoved pretiranega žalovanja. To je bilo povezano tudi z dejstvom, da so predniki pogosto brez zadržkov govorili o smrti in jo dojemali kot del življenja, zaradi česar so bili že vnaprej pripravljeni nanjo. V današnjem svetu, kjer narekujejo življenje mladost in lepota, je smrt prepovedana tema, zato se o njej ne govori pogosto. To, da so smrt dojemali kot del življenja, ni pomenilo, da ljudje za svojimi svojci niso žalovali. Smrt, podobno kot drugi pomembni mejniki v človekovem življenju (npr. rojstvo otroka ali poroka), je bila in še vedno je tesno povezana s prehodnimi obredi. Glede na to, da smrt človeka vedno prestopi meje subjekta, je le-ta socialni dogodek (Pacovský 2000). In prav zaradi tega nikoli ne moremo v povezavi s človekom razmišljati zgolj o biološki smrti (Steindl 2000: 13). Pogrebni obredi, ki so sestavni del obredja vsakega naroda, v naših kulturah pa združujejo v sebi predkrščanske in krščanske elemente, so omogočali umrlemu, da je v miru odšel s tega sveta, svojcem umrlega pa, da so se poslovili od pokojnika in se sprijaznili z njegovo smrtjo.

Pomemben dejavnik je zavest o smrti. Človek se je že od nekdaj zavedal, da je umrljiv ter da ga lahko kadar koli doleti smrt. Zato se je trudil, da bi živel v skladu z latinskim izrekom *Memento mori!*, torej tako, da bi lahko kadar koli mirno umrl, saj *ne ve ne ure ne dneva : nepozná dňa ani hodiny*. Po drugi strani človek ne more vseskozi misliti na odhod s tega sveta, kar je razvidno iz slovaškega frazema *zabudnúť na niečo ako na smrt'*. SSKJ navaja poved *pozabil je na to kot na svojo smrt*, ki ni del frazeološkega gnezda, frazem *pozabiti na kaj kot na svojo smrt* pa je morda pokrajinsko vezan.

2 Antropomorfne predstave smrti

V jeziku in frazeologiji najdemo največ ostankov antropomorfnega dojemanja smrti. Ljudje so že od nekdaj poosebljali smrt. Predvidevamo, da zaradi potrebe po tem, da bi ji dali podobo, s pomočjo katere bi si jo lahko lažje predstavljali ter ji na takšen način vsaj do določene mere (predvsem v ljudskem pripovedovanju) kljubovali. O slovaščini in slovenščini lahko trdimo, da je predstava smrti del koncepta »ŽENA«. To dokazuje npr. slovnični spol samostalnika *smrt*, ki je v obeh obravnavanih jezikih ženski. »Izvor smrti je ljudska domišljija izpeljevala iz ženskih duš – otročnic, ki

so umrle v obdobju 6. tednov po porodu oziroma še pred njihovim vpeljavanjem, ali pa iz duš starih žensk, ki so umrle kot samske.« (ELKS2 1995: 176). Ko je bilo življenje otročnic še nekaj tednov po porodu v nevarnosti, so v povezavi s tem uporabljali frazem *smrt stoji ob postelji* (SEL 2011: 396). Zuzana Profantová (2001: 131) piše: »Najbolj razširjena predstava o smrti je žensko bitje z imenom *Smrtka*, ki je oblečena v belo in zavita v belo rjuho.« Andreja Babšek (2012: 118) v zvezi s človeško podobo smrti navaja: »Takrat je visoka suha žena in tako rekoč brez izjeme nosilka nepreklicnega konca človeškega življenja. Pri tem je treba posebej poudariti, da je skoraj brez izjeme ženska.« S tem je povezan tudi slovaški spomladanski običaj nošenja Morane, slamnate lutke ženske, ki simbolizira zimo in smrt ter izvira iz poganškega obdobja.⁶ V severovzhodni slovaški regiji Spiš, natančneje v vasi Kluknava, so za takšno lutko uporabljali narečno besedo *Šmertka*, kar kaže na njuno najtesnejšo prepletenost (Profantová 2001: 130). Podobna je tudi slovenska šega *žaganja babe*, ko so na sredpostno sredo kot babo prežagali hlood ali lutko (SEL 2011: 714).⁷ To, da je ta ženska postava oblečena v belo, je povezano z dejstvom, da so v naših kulturah, kjer je bilo večinsko prebivalstvo kmečkega stanu, kmetje pa so bili večinoma oblečeni v platnena oblačila, na belo barvo gledali kot na barvo žalovanja. Tovrsten pogled je bil znan vse do 19. stoletja, ko so se iz mest začele širiti tudi temnejše barve, predvsem črna. Ta je po prvi svetovni vojni postala najbolj razširjena barva žalovanja (ELKS2 1995: 177). Postava, ki posebejla smrt, je sicer lahko bila mlada in lepa (zapeljiva) ženska, pa vendar je bila pogostejše starejša, grda in koščena žena, ki je imela dolge roke, s katerimi je lahko dosegla vse, prav tako pa je imela tudi velika usta in zobe, s katerimi je lahko pojedla kogar koli. Znana je tudi podoba smrti – neveste, in to v primeru, ko je umrl neporočen mladenič. V nekaterih primerih se je lahko smrt pojavila tudi v obliki mladega dekleta. V pripovednem izročilu s Pohorja so deseto hčer (desetnico), ki velja za bajno bitje, imenovali smrt, saj je po vrnitvi z dolgoletnega potovanja doma nihče ni več prepoznal in sprejel v hišo, zaradi česar se je zgodila nesreča, kot sta npr. smrt matere ali nevihta s požarom (SEL 2011: 85).

2.1 Frazemi z žensko apelativno sestavino

V frazeologiji se omenjena dejstva odražajo tako, da najdemo med dodatnimi izrazi za smrt večino takšnih, ki vsebujejo izključno »žensko« sestavino. V tem se zrcali bojazen naših prednikov, da bi v primeru, če bi izgovorili ime bitja, ki uteleša konec zemeljskega življenja človeka, priklicali smrt (Nádaská 2015: 120). V slovenščini najdemo frazeme, ki vsebujejo žensko občnoimensko sestavino, in sicer: *botra/teta*

⁶ Morana (v slovaščini Morena, pa tudi Muriena, Smrt', Hejhana, Kyselica, Kyseľ, Baba) je bila narejena iz dveh lesenih palic, ki sta bili postavljeni v obliki križa in oviti s slamo. Oblečena je bila v praznična (poročna) oblačila. Bistvo nošenja Morane je bila hoja vaških deklet, ki so v rokah držale slamnato lutko in pele obredne pesmi. Za vasjo so Morano razdrli ali zažgali in jo vrgli v vodo, obmetavali s kamenjem, dekleta pa so s krikom zbežala nazaj v vas. S tem naj bi simbolično ubili zimo in smrt ter priklicali pomlad (ELKS1 1995: 372).

⁷ Leta 1963 je podrobneje o tej šegi pisal N. Kuret v članku »Babo žagajo«: *slovenske oblike požajenega obredja in njegove evropske paralele*.

smrt, božja dekla, starka s koso, ona s koso, ta bela s koso, bela žena (smrtnica),⁸ bela postava. V slovaščini so s tovrstno sestavino znani naslednji: tetka s kosou, tá s kosou, kmotra/tetka Smrt', zubatá si poňho prišla,⁹ tá zlá, čierna pani.

Starejši slovenski frazem *božja dekla* kaže na podobo smrti kot božje služabnice, ki izpolnjuje njegove ukaze.¹⁰ V stalnih besednih zvezah *botra/teta smrt : kmotra/tetka smrt'* najdemo poimenovanja za družinske člane, ki v obeh jezikih označujejo odraslo osebo ženskega spola oziroma žensko, ki je v bližjem sorodstvenem razmerju. Iz primerov je razvidno, da je bila smrt razumljena kot neizogiben del človeškega življenja, ki (tako kot botra) stoji ob človeku od njegovega rojstva ter ga spremlja skozi vse življenje. Takšna antropomorfna smrt človeka najpogosteje pogoltne, zaduši, ga udari s polenom ali kladivom, ga prebode s nožem ali pa ga vzame s seboj na neznani kraj (ELKS2 1995: 177). Poosebitev smrti se kaže v slovenskih frazemih *smrt je poljubila/potipala koga, smrt je komu za petami, smrt lovi koga (za vrat), priti v objem smrti, gledati/zreti smrti v obraz/oči, smrt se je oglasila kje, za las uiti smrti, boriti se s smrtjo, ukloniti vrat smrti*, najdemo pa jo tudi v naslednjih slovaških frazemih: *smrt' ho vzala, h'ladiet'/pozerat' sa smrti do tváre/oči, už ho smrt' vzala do tanca, smrt' mu je za pätami, zápasit' so smrt'ou* ipd. Predstave o poosebljeni smrti se jasno kažejo tudi v frazemih *bell/bled kot smrt : bledý ako smrt'* oziroma v slovaškem frazemu *byt' ako smrt'* v pomenu 'biti zelo suh in bled'. V slovenščini smo našli frazem *grd kot smrt*, ki se, kot kažejo primeri iz korpusa *Gigafida*, uporablja predvsem v povezavi z ženskami in je v tesni povezavi s frazemom *grd kot smrtni greh*. Omenjena frazema imata v slovaščini ekvivalent v frazemu *škaredý ako noc/čert*. Slovaščina pozna tudi frazem *smrt' ho preskočila*, ki se uporablja v pomenu 'stresti koga'. Slednji frazem pomensko nima neposredne povezave s smrtjo, izraža pa prav tako neprijeten občutek.

2.2 Frazemi z žensko antroponimno sestavino

Posebnost slovenskega jezika so frazemi z ženskimi antroponimnimi sestavinami in s semantiko, ki je povezana s temo tega prispevka. Znana sta frazema: *Matilda/matilda je pobrala/vzela koga* in *poljubiti/srečati matildo* oba v pomenu 'umreti'.

⁸ SSKJ (1994: 1700) navaja, da je *bela žena* pesniški izraz za *smrt*, drugače pa ta besedna zveza v koroškem narečju označuje tudi »po ljudskem verovanju mladi, lepi ženski podobno bitje, ki živi v gozdu ali vodi; vilo«, oziroma je etnološki pojem za »po ljudskem verovanju mladi, lepi ženski podobno bitje, ki pomaga ženam pri porodu in varuje njihove otroke pred zlim«. Tudi v etnologiji se namesto zveze *bela žena* uporablja sopomenski izraz *vila* (SEL 2011: 28).

⁹ Smrt se v različnih antropomorfnih oblikah pojavlja v več filmih enega izmed najpomembnejših slovaških režiserjev Juraja Jakubiska (1938). V filmu *Pernibaba* (1985) je eden izmed likov tudi *Zubatá*. Lik je po eni strani stara suha ženska, po drugi pa mlado zapeljivo dekle. V obeh primerih nastopa s koso in z izrazitimi zobmi.

¹⁰ Čeprav stalna besedna zveza *angel smrti : anjel smrti* ne vsebuje ženske sestavine, pa se v njej – podobno kot pri frazemu *božja dekla* – kaže prispodoba božjega služabnika. Hans Biedermann (1992: 297) piše, da v islamski mitologiji simbolizira konec življenja angel smrti, ki stoji zraven Alahovega prestola in dviguje odpadlo listje z drevesa sveta, kjer so napisana imena ljudi, ki jih je Alah določil, da umrejo (zato so listi odpadli).

Frazema *matilda* je povohala koga in pogledati matildi v oči imata pomen 'biti blizu smrti'. Frazem *zrel je za matildo* se uporablja v pomenu 'pričakuje se, da bo umrl'. Znani so tudi frazemi *Matilda pride*, *Matilda s koso*, *Matilda maha s koso*. Na podlagi teh frazemov lahko trdimo, da leksem *matilda*, ki se pogostokrat piše tudi z veliko začetnico, predstavlja konec življenja, zato ga lahko v številnih primerih nadomestimo z leksemom *smrt*. Janez Keber (2011: 506) v povezavi s tem navaja, da »Matilda, ki je znano krščansko ime nemškega izvora, nima v nobenem drugem jeziku pomena 'smrt'.« Frazem je nastal v času 2. svetovne vojne, ko je sovražna vojska uporabljala strojnice, ki so jih partizani imenovali *matilda*. Za slabo oborožene partizane je bila strojnica (matilda) zagotovo prispodoba za smrt, zato se zdi prenos pomena izraza *matilda* v pomen *smrt* zelo verjeten (Keber 2011: 506). Peter Weiss (2013: 99–106) v povezavi s tem dodaja, da je do enačenja imena Matilda in smrti prvič prišlo leta 1942 na osvobojenem partizanskem ozemlju na Dolenjskem, kjer se je govorila tudi kočevarska nemščina. Kočevarskemu moškemu imenu *Matil* (v nemščini mu ustrežata imeni *Matthias* in *Matthäus*), ki je predstavno povezano s samostalnikom moškega spola *der Tod* 'smrt', so skušali na jezikovnem stičnem slovenskem področju zaradi tega, ker je samostalnik *smrt* v slovenščini ženskega spola, poiskati ženski ustreznik omenjenega kočevskega moškega imena. Izkazalo se je, da je prav ime Matilda zvočno najbližje temu imenu. Dejstvo, da frazeme s sestavino *matilda* najdemo v spletnem slovarju žive slovenščine *Razvezani jezik* in v korpusu *Gigafida*, dokazuje, da gre za žive in pogosto rabljene frazeme (Kmecová 2018).

V slovenščini najdemo tudi druge frazeme, katerih del je ženska antroponimna sestavina, ki označuje smrt. Keber (2011: 506) navaja, da je na Gorenjskem znan frazem *Krampova Katra*, v katerem je očitna povezanost z orodjem za kopanje groba *krampa* z imenom *Katra* (znana je različica frazema, ki vsebuje moško onimno sestavino, tj. *Krampov Matija*). Zanimiv je tudi frazem *Gajzerjeva Lenčka*, ki se je uporabljal v ljubljanskih Vižmarjah. V tem primeru se smrt imenuje s celim imenom in priimkom, motivacija nastanka tega frazema pa do danes ni jasna in je povezana z določenimi krajevnimi dejstvi.

2.3 Smrt – okostnjak

Verjetno najbolj razširjena predstava smrti je podoba skeleta oziroma okostnjaka. Ta predstava je med vsemi omenjenimi predstavami najmlajša. »Izvir iz evropske visoke umetnosti in je povezana z upodobitvijo Smrti v Razodetju svetega Janeza v Bibliji ter na sliki Albrechta Dürerja *Apokalipsa*.« (ELKS2 1995: 176). Z razvojem tiska se je razširila, vrh pa je dosegla v obdobju baroka. Smrt, prikazana v obliki skeleta ali okostnjaka, je bila pogostokrat na konju, v rokah pa je držala predmete, kot so: že zgoraj omenjena kosa (z njo so povezani tudi frazemi, ki so navedeni višje v besedilu), lok in puščice, s katerimi je sklenila smrtnikovo življenje. Tovrstna predstava smrti se odraža v stalnih zvezah *okostnjak s koso* : *kostlivec s kosou*. Kosa je v tem primeru simbol ustavitve življenja. Na podlagi te podobe smrt pokosi življenja svojih žrtev, kar je razvidno iz frazemov *smrt kleplje koso za*

koga ali smrt je pokosila/požela koga v slovenščini ter smrt'/zubatá kosila, smrt' ho skosila v slovaščini. Sestavini okostnjak : kostra najdemo tudi v frazemih suh kakor okostnjak : byť ako kostra, ki prvotno verjetno nista vsebovali predstave skeleta kot smrti, danes pa ta konotacija zagotovo že posega v pomen frazema.

3 Zoomorfne predstave smrti

Smrt se je lahko pojavila tudi v zoomorfni obliki kot bela žival (npr. kokoš, koza, gos, mačka, pes, zajec). »Predstave izvirajo v animizmu, monizmu in totemizmu. Te živali v sanjskih predstavah in nato v pripovedi nastopajo izključno kot znanilci smrti, niso pa njeni uresničevalci.« (ELKS2 1995: 176). V obeh obravnavanih jezikih le redko zasledimo ostanke zoomorfne predstave o smrti. Maja Šubic in Tomaž Krpič (1999: 258) pišeta, da je znan strah pred kokošjim kikirikanjem. V primeru, da začne kokoš peti kot petelin, grozi gospodarju smrt. Veljalo je, da če poje črna kokoš, izpoje gospodarja, če poje bela kokoš, pa izpoje gospodinjo. Petje črne kokoši pomeni nesrečo pri hiši, petje bele kokoši smrt, petje rjave kokoši pa požar. Podobno paremijo smo našli tudi v zbirki pregovorov, ki jo hrani Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU – Kadar poje kokoš, pomeni smrt, če je kokoš bela; ogenj pa, če je rdeča. Zuzana Profantová (2001: 137) piše, da je »tudi ta alternativa podprta z recentnim terenskim gradivom«, ne navaja pa konkretnih slovaških frazemov.

3.1 Sova, čuk in vrana

Nekateri frazemi, ki so prav tako povezani s prepričanjem, da lahko nekatere živali čutijo ali napovejo smrt, so v rabi še do danes, čeprav je pogostokrat prišlo do pomenskih premikov. To zmožnost so imele predvsem nekatere vrste ptic. Sova (lat. *Strigidae*) je povezana s starogrško boginjo modrosti, sodstva, pravičnosti, poguma, strategije in umetnosti Pallas Ateno, v simboliki pa ima ambivalenten pomen. Na eni strani simbolizira modrost in učenost, v ljudskih vražah pa sta sova, še posebej pa čuk (lat. *Athene*), nosilca negativnih konotacij, zlasti zaradi njunega nočnega, samotarskega načina življenja, tihega leta in skovikajočega glasu, s čimer predstavljata odmik od duhovne svetlobe (Biedermann 1992: 282). V slovenščini smo našli frazem sova je skovikala njegovo smrt, iz katerega je razvidno, da je ta ptica naznanjala smrt.¹¹

Posebna vrsta sove je čuk : kuvik, ki ji ni podoben samo v zoološkem smislu, pač pa tudi z vidika simbolike in semantike. V slovaških slovarjih lahko pri leksemih

¹¹ Ivan Cankar je v zbirki *Moja njiva*, ki je nastajala v letih od 1910 do 1914, objavil črtico z naslovom *Sova*. Čeprav se je pripovedovalcu ujeta sova zdela lepa žival, je bil njen pogled poln sovraštva in prezira do ljudi, sveta in Boga. Nočno oglašanje sove in skovirja, v katerem sta skrita bolečina in sovraštvo, sta približala pripovedovalcu skrivnost življenja onstran smrti. Cankar (1920: 164) v črtici jasno napiše, da je sova simbol smrti. »In tudi če bi tega ne bilo, postavite jo kam drugam ... to smrt!«

kuvik, *kuviči* in *kuvikat'* zasledimo tudi ekspresivno rabo teh leksemov, ki s sabo prinašajo različne pomene, kot so strah, bojazen, napovedovanje nečesa slabega, nesreče, neuspeha in smrti. Znan je frazem *kuviči hlas* (tudi *kuvičie hlasy*), ki se rabi v pomenu 'neugodna, slaba napoved prihodnjih dogodkov'. V slovenskih slovarjih nismo zasledili primerov, ki bi kazali na to, da je čuk opredeljen kot 'znanilec slabih vesti'. Pa vendar ta pomen v slovenščini obstaja. SSKJ (1994: 1095) ga navaja pod geslom *ptica*, in to v okviru frazeološkega gnezda, kjer se nahaja frazem *mrtvaška ptica* v pomenu po ljudskem verovanju 'ptica, ki napoveduje smrt, zlasti sova, čuk'. V knjigi *Slovenski pregovori, reki in prilike* (1934: 38) smo našli tudi narečni frazem *čuk ga je izpil*, kar po ljudskem verovanju pomeni 'napovedati smrt'. Zbirka pregovorov Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU hrani tudi paremiološke enote, kot so na primer: *Če se čuk oglasi, bo mrlič v vasi/v hiši*, *Smrt bo v hiši – čuk poje in Čuk na strehi – mrlič v hiši*. V zbirki *Slovenské přísloví, porekadlá, úsloví a hádanky* A. P. Záturckega (2005: 116) smo našli s tem povezano paremijo *Umieračik volá: Kto za kým, kto za kým? A kuvik: Pod', pod'!*

Z vidika teme tega prispevka je pomembno omeniti tudi vrano. Zlasti *poljska vrana* (lat. *Corvus frugileus*) ima bogat, predvsem negativni simbolični pomen. Po Bibliji jo je Noe poslal z barke, da bi po potopu poiskala kopno, prav tako pa je preroku Eliji v puščavo prinesla kruh in meso. V obdobju zgodnjega krščanstva je postala simbol človeka, priklenjenega k posvetnim užitkom, ki odlaga svoje spreobrnjenje. Tudi zato, ker se preživlja z mrhovino in mesom obešencev, je postala »ptica nesreče«, ki naznanja bolezen, vojno in smrt (Biedermann 1992: 87, 88). Čeprav vrana zagotovo vzbuja negativne konotacije, povezane s smrtjo, pa v obravnavanih jezikih nismo zasledili frazemov s pomenom 'smrt', 'umreti' ipd., ki vsebujejo omenjeno zoonimno sestavino. Izjema je paremija iz zbirke A. P. Záturckega (2005: 118) *Vrany nad ním zakvákali*, ki pomeni 'umrl je'. Kljub temu je treba opozoriti, da je za vrano veljalo, da je neke vrste posrednik, ki povezuje ta in oni svet. Zanimivo je, da je v nekaterih slovaških regijah vrana – podobno kot štoklja – nosila otroke.¹²

3.2 Smrtoglavец

Leksem *smrt* tvori v obeh jezikih tudi del poimenovanja za nočnega metulja z imenom *smrtoglavец* : *smrtohlav*, ki je bil zaradi svojega izgleda (na zgornji strani oprsja je posebna podoba, ki močno spominja na stilizirano risbo mrtvaške glave, spodnji del telesa pa je črtast in spominja na rebra) vedno povezan s smrtjo. Ljudje so verjeli, da ga pošilja hudič in da je znanilec kuge, lakote, vojne ter dogodkov, ki prinašajo smrt. Zaznamovano je tudi njegovo latinsko ime *Acherontia atropos*. Prvi del imena izvira iz imena reke Stiks (grško Aheron), grške bajeslovne reke, po kateri je Haron prevažal mrtvece. Drugi del je izpeljan iz imena ene od treh mojr, tj. Atrope, ki je prerežala nit življenja.

¹² Frazeme z ornitološko sestavino v slovaški in slovenski frazeologiji podrobneje analizira S. Kmecová v prispevku *Svet ptic v luči slovaške in slovenske frazeologije* (2014).

4 Druge predstave o smrti

Znana je predstava, na podlagi katere se človeško življenje oziroma usoda primerjata z nitjo. Konec življenja nastopi v trenutku, ko smrt prestriže to nit ali ko se odvijte vsa življenjska nit. Ta predstava je že stara. Najdemo jo v starogrških bajkah in je povezana s tremi Zevsovimi hčerami, boginjami usode. Sojenice so držale nit življenja; Klota je predla življenjsko nit, Lahezis jo je vlekla in tako delila usodo, že prej omenjena Atropa pa jo je prerezala. Nit na splošno nosi simboliko, ki je tesno povezana z drugim svetom (Mencej 2010: 155). To podobo najdemo v frazemih *prestriči/pretrgati nit življenja* : *pretrhnút/prestrihnút' nit' života*, deloma tudi v frazemih *njegovo življenje visi na nitki*: *život mu visi na nitke*. V SEL (2011: 558) in ELKS2 (1995: 177) najdemo informacije o tem, da so si ljudje predstavljali, da ima smrt v svojem prebivališču goreče sveče, ki prispodabljajo človeška življenja. Ko sveča dogoreva, se smrt odpravi po človeka. S tem so povezani frazemi *sveča njegovega življenja je dogorela* : *zhasla mu sveca života*, *življenje je ugasnilo* : *zhasol/vyhasol mu život*, iz katerih je razvidna dihotomija življenje – svetloba : smrt – tema.

Smrt so poleg živali napovedovali tudi drugi dogodki v gospodinjstvu. Če se je razbilo ogledalo ali steklo na svetilki, je pomenilo, da bo natanko čez eno leto nekdo umrl. Če se je na vrtu posušil oreh, je pomenilo, da bo umrl gospodar, če se je posušila hruška, potem so mislili, da bo umrla gospodarica (ELKS2 1995: 80). Prav tako so lahko smrt napovedovali v času sončnega obrata, enakonočja, božiča idr. Napovedovali so jo s pomočjo čudežnih rastlin, prerezanega jabolka, smeri plamena na sveči. Samostojno skupino napovedovanja smrti so predstavljale tudi sanje, predvsem o belih živalih in o v belo oblečenih postavah (ELKS2 1995: 176).

5 Zaključek

Na fenomen smrti lahko gledamo z različnih vidikov. Z vprašanjem smrti se na različne načine ukvarjajo vse vere tega sveta, prav tako pa ga preučujejo naravoslovci, družboslovci in humanisti. Ker gre za zelo obsežno problematiko, ki zajema številne različne poglede in pojave, smo se v tej razpravi osredotočili na vprašanje, kako so človeške predstave o smrti kot nadnaravnega demoničnega bitja izražene v jeziku. Na podlagi analiziranega slovenskega in slovaškega jezikovnega gradiva, ki je povezano z zaključno fazo človeškega življenja, lahko trdimo, da se v jezikovni in frazeološki sliki sveta pri obeh narodih prepletajo in prekrivajo starodavne ter novejšje predstave o smrti. V obeh jezikih prevladujejo predvsem antropomorfní miselni modeli smrti, v katerih najpogosteje nastopa prav žensko bitje.

Viri

Cankar, Ivan, 1920: *Moje življenje*. Ljubljana: Zvezna tiskarna.

Keber, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kocbek, Fran, in Šašelj, Ivan, 1934: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba svetega Mohorja.

Korpus Gigafida: <<http://www.gigafida.net>>. (Dostop 2. 10. 2018.)

KSSJ = *Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003: Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

Slovenský národný korpus: <<https://korpus.sk/>>. (Dostop 2. 10. 2018.)

Slovník slovenského jazyka 1–6, 1959–1968: Peciar, Štefan (ur.). Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G, 2006: Buzássyová, Klára, in Jarošová, Alexandra (ur.). Bratislava: Veda.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H–L, 2011: Jarošová, Alexandra, in Buzássyová, Klára (ur.). Bratislava: Veda.

Slovník súčasného slovenského jazyka. M–N, 2015: Jarošová, Alexandra (ur.). Bratislava: Veda.

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1994: Bajec, Anton et al. (ur.). Ljubljana: Državna založba Slovenije.

SSS = *Synonymický slovník slovenčiny*, 2000: Pisárčiková, Mária (ur.). Bratislava: Veda.

Záturecký, Adolf Peter, 2005: *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran.

Zbirka pregovorov Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Ljubljana.

Literatura

Babšek, Andreja, 2012: Smrt v folklorni književnosti. *Otroška književnost* 39/83. 116–127.

Biedermann, Hans, 1992: *Lexikón symbolov*. Bratislava: Obzor.

ELKS2 = *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*, 1995. Botík, Ján, Slavkovský, Peter et al. (ur.). Bratislava: Veda.

Georges, Robert Andrew, in Jones Owen, Michael, 1995: *Folcloristics: an Introduction*. Bloomington: Indiana University Press.

Keber, Janez, 1996: *Leksikon imen: izvor imen na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba.

Kmecová, Svetlana, 2014: Svet ptic v luči slovaške in slovenske frazeologije. Vidović Bolt, Ivana (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Kmecová, Svetlana, 2018: Ženské antroponymy ako komponenty slovenských a slovinských frazém. Велјановска, Катерина; Мирчевска-Бошева, Биљана (ur.): *Иминьата и фразеологијата*. Скопје : Универзитет „Св. Кирил и Методиј“. 363–376.

Králik, Ľubomír, 2015: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.

Kuret, Niko, 1998: *Praznično leto Slovencev*. Ljubljana: Družina.

Mencej, Mirjam, 1999: Verovanje o vodi kot o meji med svetoma živih in mrtvih. *Etnolog. Nova vrsta (Ljubljana)* 9/1. 195–204.

Mencej, Mirjam, 2010: Simbolika niti in predenja v evropski kulturi. *Studia mythologica Slavica* 2010/13. 151–170.

- Nádaská, Katarína, 2015: *Čerti, bosorky a iné strašidlá. Slovenské poverové bytosti*. Bratislava: Fortuna Libri.
- Ohler, Norbert, 2001: *Umírání a smrt ve středověku*. Praha: H&H. Prev. Vladimír Petkevič.
- Pacovský, Vladimír, 2000: Lekárske úvahy o kontinuite života, umieraní a smrti. V: Steindl, Rudolf: *O smrti*. Bratislava: Iris. 7–10.
- Pisárčiková, Mária, 1988: Synonymá slovesa umrieť. *Kultúra slova* 22/1. 11–15.
- Profantová, Zuzana, 2001: Obraz smrti v slovenskom folklóre. Skladaná, Jana (ur.): *Slovenská kresťanská a svetská kultúra*. Bratislava: Veda. 128–147.
- SEL = *Slovenski etnološki leksikon*, 2011: Baš, Angelos (ur.). Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Smatana, Miloslav, 2005: Tá zubatá kmotra s kosou. Balleková, Katarína, in Smatana, Miloslav (ur.): *Zo studnice rodnej reči*. Bratislava: Veda. 96–99.
- Snoj, Marko, 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Steindl, Rudolf, 2000: *O smrti*. Bratislava: Iris. Prev. Daniela Geisbacherová.
- Stramljič Breznik, Irena, 1999: *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*. Maribor: Zora 7.
- Šubic, Maja, in Krpič, Tomaž, 1999: Kokoš, cachiru in druga leteča bitja. *Etnolog. Nova vrsta (Ljubljana)* 9/1. 255–284.
- Vojtech, Miloslav, 2004: *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Weiss, Peter, 2013: Matilda v slovenski frazeologiji. Jakop, Nataša, in Jemec Tomazin, Mateja (ur.): *Frazeološka simfonija*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. 99–106.